

תוכן העניינים

ז	פתח דבר
1	ראובן בונפיל קווים לאופייה של תרבות היהודים באיטליה במאות הט"ו והט"ז
11	יצחק יודלוב ה'מחזור כמנהג רומה', דפוס שונצינו רמ"ו — היבטים טקסטואליים, ביבליוגרפיים והלכתיים
37	פיטר ש' לנרד מקונטרסי פיוטים עד הדפוס הראשון: מבחר הפיוטים כתיבוד לשלבי העריכה של מחזור בני רומא
51	אנג'לו מרדכי פיאטלי ביבליוגרפיה של מחזורים וסידורים כמנהג בני רומא
115	מיכאל ריזיק ה'מחזור כמנהג רומה', דפוס שונצינו רמ"ו ומסורת הניקוד

נספחים

145	פיטר ש' לנרד 'מחזור כמנהג רומה', שונצין — קזאל מיורי רמ"ו: תוכן הספר ומפתח הפיוטים
161	יצחק עקיבא סץ נוסח ברכת המזון כמנהג בני רומא

פתח דבר

אין חולקים על התהילה והשבח המגיעים בדין ל'חברת יהודי איטליה לפעולה רוחנית' על פעילותה המבורכת בשטחים שונים ובפרט על פרסומיה השונים הקשורים בדרך זו או אחרת בתרבותה ומורשתה הרוחנית של יהדות איטליה המפוארת. מעטים בעולם כולו בתי-כנסיות לפי מנהג בני רומא ועל אחת כמה וכמה במדינת ישראל, שבה קיים בית-כנסת אחד ויחיד לפי מנהג בני רומא העתיק, השוכן כבוד בלב ירושלים. והנה סביב לבית-כנסת זה מתרכזים אנשי ה'חברה' הנז' המזכים אותנו בין השאר, כאמור, בפרסומים שונים, גדולים וקטנים, המופיעים בהידור-רב.¹

מנהג בני רומא

נראה לי שראשיתו של המחקר המודרני על תולדות נוסח התפילה השגור בפי יהודי איטליה היא מכתבו של שמואל דוד לוצאטו (טריאסטה 1800 – פדובה 1865) אל חוקר הפיוט הדגול לאופולד (יום טוב) צונץ (דטמולד 1794 – ברלין 1886) מיום יג בתמוז תקצ"ח (1838). איש אשכולות זה, שהרכיץ תורה בבית המדרש לרבנים בפדובה, חשף בפני ידידו צונץ, בפשטות ובטוב טעם, את עושרו של עולם התפילה והפייטנות במחזור כמנהג בני רומא, ודרכו לעמיתיו המשכילים בארצות אשכנז:

לכבוד ידידי החכם המפואר [...] מהר"ר יום טוב צונץ ברכה ושלום.

ממכתבך היקר מר"ח סיון ראיתי והשתוממתי כי לא בא עד היום לנגד עיניך מחזור בני איטליאה או בני רומא, ואז נזכרתי כי גם ידידנו החכם המופלא מוהר"ר שי"ר [שמואל יהודה רפפורט] נ"י לא ראה אותו בזמן שכתב תולדות הקליר [...] אז אמרתי בלבי: איך יתכן שאכהה את עיני להודיע לרבים מחזור כ"י והראן, וספרים אחרים כ"י מארצות רחוקות, וממחזור בני איטליאה, אשר אני שוכן בתוכם, אתעלם? לכן הנני אליך ידידי היקר לרוות צמאונך ולמלאות את שאלתך, ולהודיעך תכונת המחזור הזה בכל פרטיו.

דע נא ידידי כי היהודים אשר באיטליאה הם נחלקים (בענין התפלות) לשלשה מנהגים: מנהג אשכנזי, מנהג ספרדי, ומנהג איטליאנו או מנהג בני איטליאה, או מנהג בני רומא, או מנהג הלועזים; וכל אחד משלשת המנהגים האלה יש לו בתי כנסיות לעצמו, וסדר תפלה ומחזור לעצמו, כלם נדפסו כמה וכמה פעמים. ידידנו [...] יוסף אלמנצי יש לו אקסעמפלאר יפה מאד על קלף מסדור תפלות בני רומא

1 נתן פריד, 'הערות לביבליוגראפיה של מחזורים וסידורי תפילה לפי מנהג בני רומא, מאת י' יוסף כהן', ארשת ה (תשל"ב), עמ' 494.

פתח דבר

דפוס בולוניה שנת עזרך (1537), גם דפוס אחר על קלף ויניציאה שנת ש"ט על יד קורניליאו אדיל קינד.

ספר תפלה כפי המנהג הנ"ל עם תרגום בלשון איטלקית מאת שד"ל נדפס בווינא בדפוס שמיד בשנת 1829, ונדפס שנית בליוורנו בשנת 1837.

תפלות מנהג איטליאה הן הן תפלות האשכנזים והספרדים, עם קצת חלופים ותוספות; אך המחזור הוא מנהג בפני עצמו, וכולל קצת מפיוטי מחזור אשכנזי, וקצת מפיוטי מחזור ספרדי; והנשאר אשר איננו לקוח לא מפה ולא מפה הוא מלאכת פייטנים איטלקיים, אשר הן מפיוטיהם מאומה במחזור אשכנזי וספרדי, כגון הקרובות לצום הרביעי ולצום העשירי [...] אשר (לפי הנראה מלשונם) הם לר' אלעזר הקליר, והרבה פיוטים לר"ש גבירול ולר' יהודה הלוי ושאר משוררים ספרדים. ואולי תתמה עלי איך אני מזכיר הקליר בין האשכנזים, והלא איטלקי היה, ומעיר Cagliari במדינת Sardegna, ודע אמנם כי נזהרתי בלשוני והזכרתי הקליר לא בין משוררי אשכנז, אלא בין בעלי מחזור אשכנז, כי כן רוב פיוטיו נמצאים במחזור אשכנזי, והוא נשיא ראש לכל בעלי המחזור ההוא [...] הדפוס הראשון מן המחזור הזה [כמנהג בני רומא] הוא דפוס שונצין וקזאל מיורי בשנת רמ"ו בשני חלקים [...] ויש ממנו ביד ידדנו יואל הנ"ל [יוסף אלמנצי] עקסעמפלאר אחד על נייר ואחד נחמד ויפה על קלף. ועתה ארשום לך ידידי היקר ראשי פרקים מכל הנכלל בשני חלקי המחזור הזה.²

כך אפוא שד"ל — שהתפלל כל חייו לפי נוסח אשכנז — הרחיב את היריעה ועבר לתיאור מפורט של תוכן 'מחזור מנהג רומא' דפוס ראשון (שונצין — קזאל מיורי רמ"ו). בחלוף ימים ושבעות, שלח לחוקר מברלין סקירה מקיפה בהמשכים על מחזור כתב יד מאויר, אף הוא כמנהג בני רומא, אשר הועתק בפיזארו בשנת רמ"א (1481), בעת שכתב יד מפואר זה היה בין אוצרותיו של ידידו הטוב, הגביר גבריאל טריאסטה.³ באיגרות הללו ידיעות חשובות על הפיוטים הרבים הכלולים במחזור, על מחבריהם, על סגנונם של הפיוטים ואפילו הצעות לפתרון קושיות לשוניות ופרשניות של טקסטים ליטורגיים מסוגים שונים. הכול כפי שהשיגה ידו של חכם מזהיר זה בעת שחקר השירה העברית עוד היה כאבן שאין לה הופכין.

בשנת תרט"ז יצא לאור החיבור 'מבוא למחזור בני רומא', פרי עטו של שד"ל, שצורף ל'מחזור כל השנה כפי מנהג איטאליאני' על פי בקשתם של המדפיסים מליוורנו שלמה בילפורטי וחברו. לימים כונתה מהדורה זאת בשם 'מחזור שד"ל', אף שאין ולא כלום בין שד"ל לבין הגהת המהדורה ההיא (שאגב — איננה חפה כלל משגיאות ומשיבושים). שד"ל הסתפק בכתיבת הקדמה לשני חלקי המחזור ובעריכת 'סדר העבודה כמנהג אפ"ם' (אסטי, פוסאנו, מונקאלוו) מלווה בפירושו. בחיבורו הקלאסי עמד לוצאטו על ייחודו וחשיבותו של מנהג בני רומא ועל ייחודם וחשיבותם של פיוטיו בהשוואה לספרי תפילות של מנהגים האחרים (רומניא, אשכנז, צרפת, ספרד ועוד), ואף הזכיר את מהדורותיו הראשונות:

2 שאלתיאל אייזיק גראבר (מהדיר), אגרות שד"ל, פרזעמישל תרמ"ב, חלק שלישי, עמ' 433–458 (הציטוט בעמ' 433–434).

3 אגרות שד"ל, עמ' 459–476. כתב יד ששון, מס' 23. ראו: בצלאל נרקיס, כתבי-יד עבריים מצויירים, ירושלים, 1992, עמ' 173, לוח 53.

פתח דבר

מחזור ענינו הקף, והוא מלשון חזור חזור שהוא תרגום ירושלמי של סביב, ומזה מחזור הלבנה ומחזור החמה, ענינם הקף (ciclo); ובלשון סורי אומרים להוראת הסבוב חֲדָד (בדל"ת תמורת ז"ן), ובספרי ד' רוסי נמצא ספר גדול בלשון סורי, הכולל סדר תפלות ופיוטים לכל השנה כפי מנהג קצת כומרים היושבים אצל נינוה, ושם הספר חוֹדְרָא, כלומר מחזור [...] מחזור בני רומא נדפס קודם לכל שאר מחזורים, כי הדפוס הראשון ממנו היתה התחלתו בתשרי שנת רמ"ו (1485) בעיר (קטנה) שונצין, והשלמתו בסוף השנה הנ"ל בקזאל מיורי (ב' המקומות הם בלומברדיאה במדינת קרימונה) ע"י המדפיסים המפוארים בני שונצין, ועוד שתי פעמים נדפס אחר כך על ידי המדפיסים הנ"ל, ואחר כך נדפס בבולוויא בשנת ש', והיתה השלמתו בערב חג הסוכות ש"א, והוא עם פירוש נכבד, מלאכת הרב רבי יוחנן טריוס ז"ל, וקרא לפירושו קמחא דאבישונא, והפירוש הזה לא נדפס עוד פעם אחרת, אך המחזור בלא פירוש נדפס כמה פעמים [...] המנהג הזה נוהג ברוב קהלות איטליאה, וגם בסלוניקי הוא נוהג בשני בתי כנסת, אחד נקרא איטליאה ישן, ואחד נקרא איטליאה חדש. המנהג הזה עיקר שמו מנהג בני רומא, והוא נקרא גם כן מנהג לועז, מנהג לועזים, מנהג ק"ק איטליאני, ובדפוס מנטובה שנת ש"ך דפוס קטן בסוף החלק השני (והראשון לא בא לידי) מצאתי כתוב מחזור איטלי [...] מאיטליאה ובפרט מעיר רומא (אשר משם הלכו למגנצה עם קרלו הגדול רבי קלונימוס ורבי משה בנו, והם הפיצו מעינות התורה באשכנז) נתפשט המחזור בארצות הצפון, וגם חכמי הצפון הוסיפו בו פיוטים רבים ועזבו קצתם.⁴

נוסח התפילות המכונה 'מנהג בני רומא'⁵ — עם מנהג רומניא הקרוב אליו — הוא מנהג התפילות העתיק ביותר הנהוג בארצות אירופה. נוסח זה הוא חוליה חשובה בתולדות התפילה בישראל, ובו ניכרים בעליל שרידי מנהג ארץ ישראל הקדום, על אף שכוסה לימים בשכבות של פסקי דין, הלכות ונוסחים בבליים כשאר המנהגים.⁶

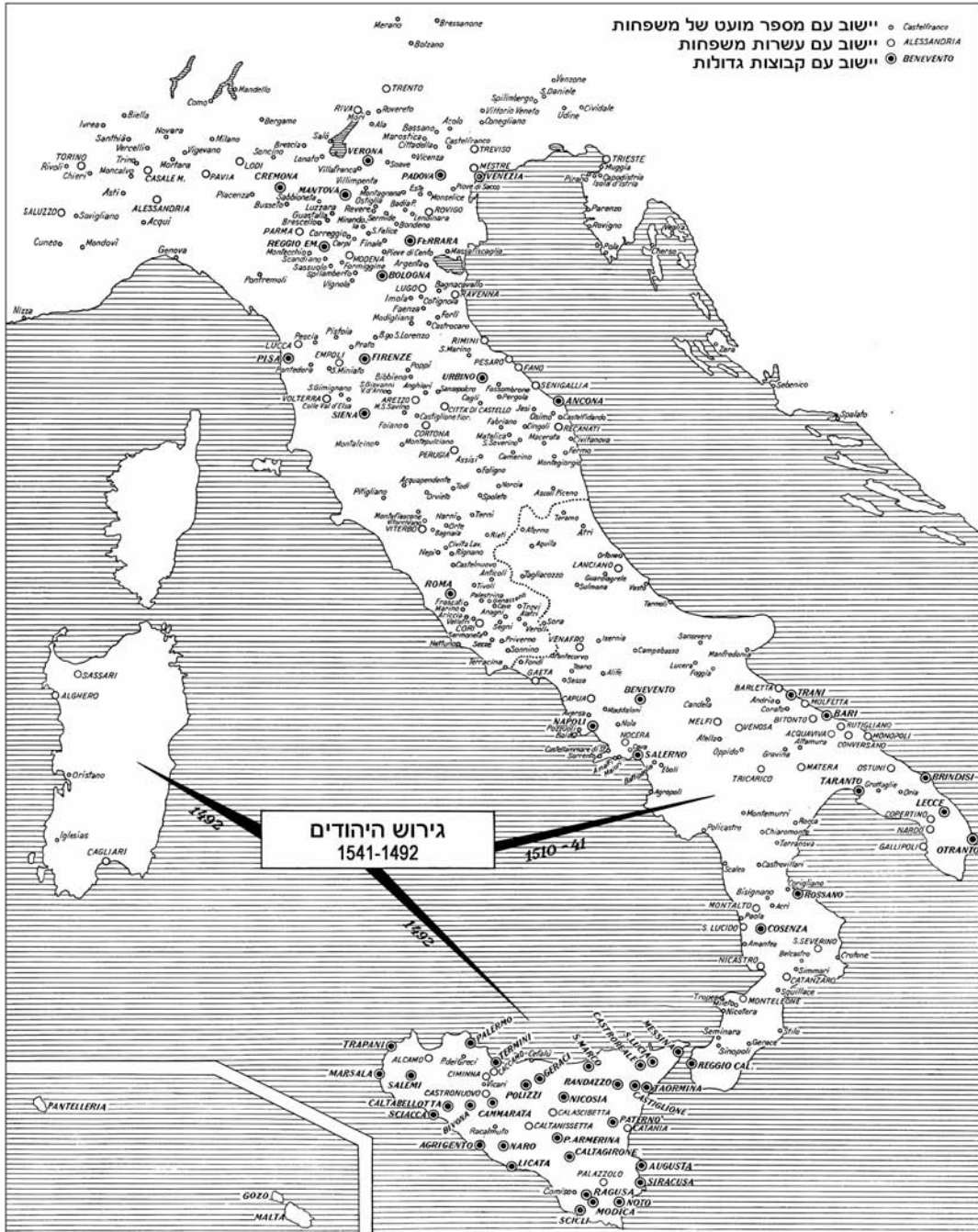
4 שד"ל, מבוא למחזור בני רומא, מחזור כל השנה כפי מנהג ק"ק איטאלייאני, ליורנו תרט"ז, ח"א, עמ' טו-טז (= שמואל דוד לוצאטו, מבוא למחזור בני רומא, תל אביב תשכ"ו, עמ' 34-36).

5 ראו: דניאל גולדשמידט, מנהג בני רומא, בתוך: שמואל דוד לוצאטו, מבוא למחזור בני רומא, לעיל הערה 4, עמ' 79-102 ובהערות שם (חזר ונדפס בתוך: דניאל גולדשמידט, מחקרי תפילה ופיוט, ירושלים תש"ם, עמ' 153-176) וראו גם: אלברטו משה סומך, עיונים בנוסח התפילה של יהודי איטליה, שרידים יח (תשנ"ט), עמ' לה-נא, ולאחרונה: Peter Sh. Lehnardt, 'Redactions of the prayer book according to the Italian rite. First reconsiderations on the basis of the different outlines of the liturgical poetry', *Italia* 20 (2010), pp. 31-66.

על מסורת הלשון במחזורים כמנהג בני רומא, ראו: מיכאל ריז'יק, מסורות לשון חכמים באיטליה על פי מחזורים מימי הביניים, ירושלים תשס"ט. על ההשפעות המאוחרות על המנהג (רוכב בעקבות תורתם של חכמי הקבלה) ומבקריו מן המאה הט"ז והלאה, ראו: מאיר בניהו, וויכוח הקבלה עם ההלכה, דעת 5 (תש"ם), עמ' 95-99; רות למדן, שני כתבים משל ר' משה באסולה, אגרת לתלמידיו ודרשה לשבת משפטים, מיכאל ט (תשמ"ה), עמ' קעא-קצג.

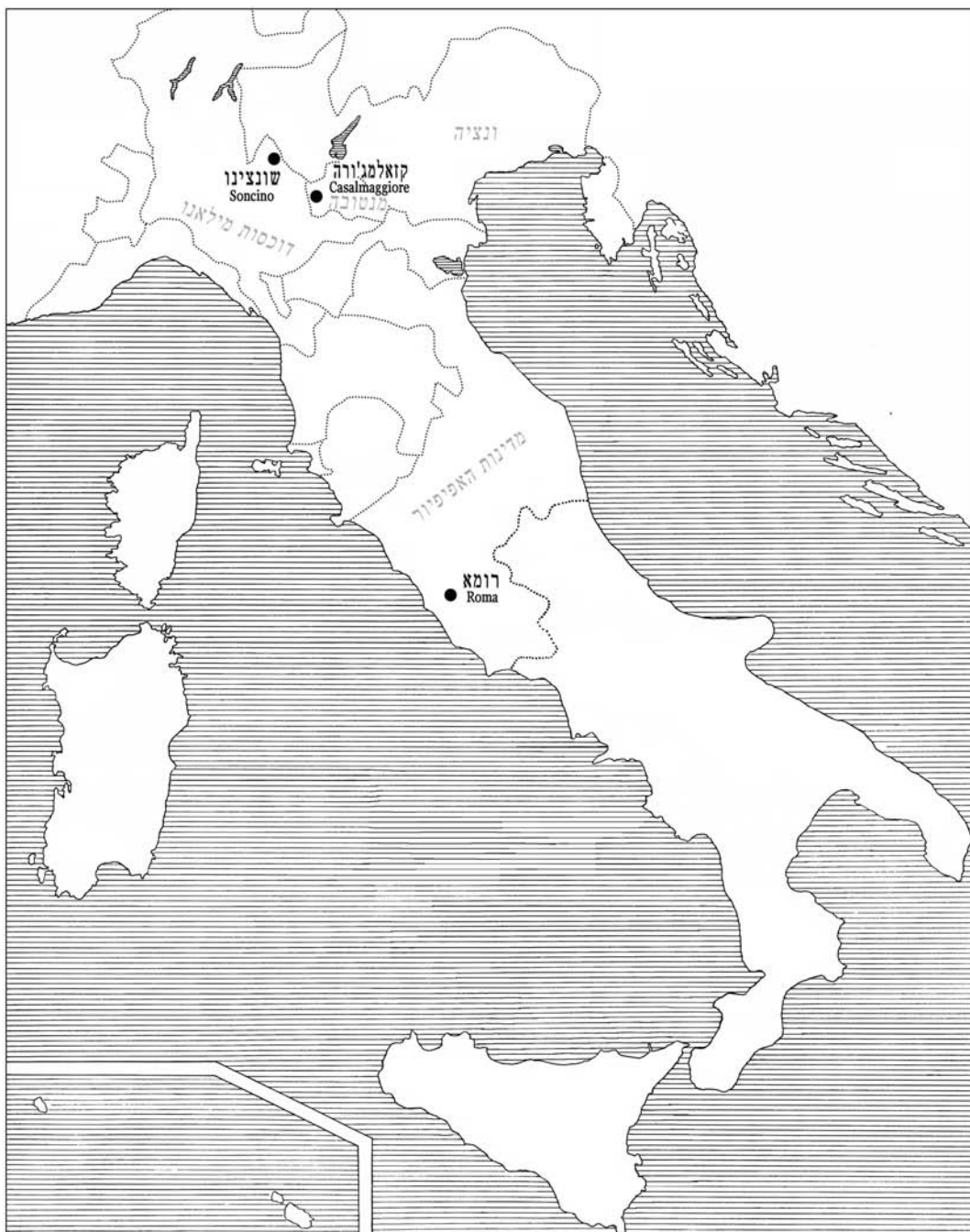
6 עזרא פליישר, 'בחינות בשירת פייטני איטליה הראשונים', הספרות 30-31 (1981), עמ' 131-167; על תהליכי מעבר של איטליה הדרומית, בין אזור השפעת תרבות ארץ ישראלית לבין תרבות 'בבלית', ראו: Roberto Bonfil, *Tra due mondi. Cultura ebraica e cultura cristiana nel Medioevo*, Napoli, 1996, pp. 3-133; אברהם גרוסמן, 'אימתי פסקה ההגמוניה הארץ-ישראלית באיטליה?', עזרא פליישר, מרכזי ע' פרידמן, יואל קרמר (עורכים), משאת משה: מחקרים בתרבות ישראל וערב מוגשים למשה

פתח דבר

יישובי היהודים באיטליה, 1450–1550. על פי א' מילאנו, Storia degli ebrei in Italia, טורינו 1963

פתח דבר

רומא, שונצינו וקזאלמג'ורה במפה הפוליטית של איטליה, בעת הדפסת המחזור

קווים לאופייה של תרבות היהודים באיטליה במאות ה"ו והט"ז

ראובן בונפיל

בשם 'איטליה' השתמשו בני אדם עד המאה הי"ט, כמו שרגילים להשתמש כלאחר יד במילים שאין חשים צורך לשאול מה משמעותן. בעיקר שימש השם מושג ספרותי ששרד במורשת הספרות הרומית הקלאסית. מורשת זו הדהדה בפיהם של מי ששפות דיבורם היומיומיות השתלשלו מן הרומית, ובד-בבד שימשה בחיבוריהם של כותבי ההיסטוריה. במהלך ועידת וינה, שהתכנסה כדי לקבוע הסדר טריטוריאלי ופוליטי ליבשת אירופה לאחר תבוסתו הראשונה של נפוליאון וננעלה ב-9 ביוני 1815 (תשעה ימים לפני תבוסתו השנייה והסופית של נפוליאון בוטרלו), ביטא קלמנס פון מטרניך (Klemens von Metternich), נציגו הכלי-כול של הקיסר האוסטרו-הונגרי, את עמדת הקיסרות בזו הלשון: 'המילה איטליה היא ביטוי גאוגרפי, עניין ששייך ללשון, אולם חסרה את הערך הפוליטי שמאמצי ההוגים המהפכניים נוטים לייחס לה'. עמדה זו, שמטרניך החזיק בה בעקיבות כל תקופת כהונתו במחצית הראשונה של המאה הי"ט, מעידה כי בעת ההיא הורגשו היטב המגמות שבישרו מציאות פוליטית שונה. מטרניך הגדירן אל נכון כ'מהפכניות', כלומר מערערות על המוסכם ותובעות לצקת תוכן לאומי במושג 'איטליה' על כל המשתמע מכך במישור המדיני.

פרטי התהליך ההיסטורי שהבשיל במחצית השנייה של המאה הי"ט אינם מעניינינו כאן, ולא נזקקנו להם כי אם לראיה שבמחצית השנייה של המאה ה"ו ובמהלך המאה ה"ז כולה לא יוחסה משמעות מדינית למושג 'איטליה'. אם כן, כיוון שאי-אפשר להעלות על הדעת 'תרבות' במנותק ממערכת מדינית כלשהי, על מרכיביה השלטוניים, איזו משמעות עלינו לייחס למילים 'תרבות היהודים באיטליה'? כדי להבין זאת, עלינו ליתן דעתנו לכך שהיה למושג 'איטליה' משהו נוסף על משמעותו הגאוגרפית: מושג זה נוצר במסגרת של התרבות הרומית, ובתור שכזה נקבעה משמעותו לפי האופנים שבהם מורשת התרבות הרומית נשארה פעילה כגורם מאחד – מדינה ומדינה כלשונה וכביטויי התרבות שצמחו ועלו בתוכה, כפועל יוצא של מעשי האנשים ושל הכוחות המדיניים, הכלכליים והחברתיים שעלו בהן בזמנים השונים. עם זאת עלינו לקחת בחשבון שהמורשת הרומית נשארה פעילה גם באזורים אחרים באירופה המערבית, כגון בחצי-האי האיברי, ובמידה פחותה אפילו בגרמניה, בעיקר בשפת התקשורת הבינלאומית של המלומדים, הלוא היא השפה הלטינית, ובגלגוליה בשפות הדיבור המקומיות השונות. היהודים שהתגוררו בכל אזורים האלה היו כמובן חלק מן הפסיפס האמור, אך בכל העניינים שנקשרו בזיקה כלשהי למערכת הדתית היהודית נשתנו המאפיינים התרבותיים שלהם

ראובן בונפיל

יותר מאלה של שכניהם הנוצרים, שהשתייכו למערכת הנוצרית הקתולית השלטת. בכל העניינים האחרים נהגו היהודים בדומה לשכניהם.

לפי זה, סייע קיומה של מורשת התרבות הרומית בתור גורם מאחד לכל מי שבחרו או שנאלצו לנוע ולנווד במרחב ההוא בתקופה שאנו עוסקים בה: יש שנאלצו לעזוב את מקומות מגוריהם בגלל מלחמות, גירושים ופרעות, יש שביקשו להגר למקומות מובטחים יותר, למשל לערים שמצבן המדיני והביטחוני היה טוב יותר, או שמערכת המשפט סיפקה לתושביהן הגנה טובה יותר וגם רבו בהן סיכויי הפרנסה בכבוד. כזה היה במיוחד סיפורם של היהודים, שבעת ההיא היו טרף לפרעות ולגירושים ונעו ונדו יותר מן הנוצרים בחיפוש אחרי מקלט ותנאי מחיה. ההתנתקות ממקומות היישוב הישנים הייתה פחות בעייתית ומיוסרת ליהודים, כי זיקתם הייתה לרוב רופפת מזו של שכניהם הנוצרים; נוסף לטיפוח תודעת הגלות מארץ ישראל והכיסופים לשוב לציון, משך ההתיישבות של היהודים בכל מקום היה קצר וזיקתם אליו הייתה אפוא רגשית פחות מזו של שכניהם הנוצרים. כלל זה היה יפה אפילו ליהודי ספרד, שראו בארץ מגוריהם מולדת ממש, ואילו ארץ ישראל הייתה להם מחוז חלומות גרדא. ניידותם של היהודים סייעה בסיגול פעילויות מקצועיות ורעיונות והעתקתם ממקום למקום. לבעלי אמצעים הייתה הניידות קלה יותר שכן קליטתם במעגלים חברתיים דומים לאלה של ארצות המוצא הייתה נוחה יותר.

בלטו במעגלים כאלה בראש ובראשונה שליטים ואנשי חצרותיהם, שלרוב היו קשורים ביניהם בקשרי חיתון, ומסעותיהם היו לעתים בבחינת ביקורים משפחתיים. המעגלים החברתיים סביב חצרות השליטים היו מגוונים, החל בבני אצולה, ששימשו לשליטים מאגר טבעי לקשרי חיתון או לסתם קשרי ידידות, וכלה בספקי שירותים. החברה החצרנית עודדה את יצר התחרות, שמצא ביטוי הולם בהפגנות פאר ואפנה, בחגיגות ובתהלוכות, ויותר מכול ביצירות אדריכלות, ציור ופיסול לתפארת הפטרון. ההבדלים בין המעמדות נשמרו בקפדנות בפומבי, אך הגבולות נפרצו כמעט לגמרי, בעיקר במרחבים המצומצמים כפי שהיו לרוב תחומי הארמונות שבהם התנהלו חיי החצר. במרחבים אלה נשמרו בקפדנות התיחום בין האזור הגברי לבין האזור הנשי — נשים בילו לרוב את זמנן בחברת נשים ובעיסוקים המתאימים למזגן, וגברים בילו לרוב בחברת גברים. במציאות ההיא התבלטו כמה דמויות שנעו בחופשיות גם בין האזורים הגברי והנשי. הללו — אנשי כמורה, מנהלי אגפים במשק הבית, בעלי מלאכה (לרבות ציירים ופסלים), רואי חשבון ומזכירים, מלמדים ויועצים (לרבות אנשי ספר וסופרים), רופאים וגלבים (שסיפקו גם שירותי הקזת דם), קוסמטיקאיות לנשים, נשות ליווי (ובכלל זה פרוצות למחצה לשליש ולרביע) וחצרנים למיניהם, בדרנים, נגנים ועוד. שלל הדמויות הללו שהצטופפו בחצרות איטליה הצמיחו רעיונות וחוויות שהשפיעו בצורה מכרעת על התפתחותה של התרבות באירופה.¹ גם יהודים יכלו כמובן למלא תפקידים כאלה, ובמקרים אלה נדמו לבני האליטות המקורבים לשליטים אף יותר מנוצרים שלא חדרו אל תוך המערכת החצרנית. בגלל זה עוררו לא אחת קנאה וזעם מצד הנוצרים, שהתייחסו למראה עיניהם כאילו השתקף בו עולם הפוך ופעלו לתקנו בהתאם להשקפת עולמם, כלומר להרע את מצב היהודים עד גירושם ממש מן המרחב.

1 רישום ביבליוגרפיה על הפרטים שאינם שייכים במובהק לתולדות היהודים בסעיף זה ובבאים אחריו הוא מיותר. בהערות הבאות נסתפק בהפניה אל חיבורים אחדים, הכוללים מידע מספיק ומעודכן, אלא אם עניין כלשהו יצריך ציון יותר פרטני. לאופייין של חצרות השליטים באיטליה ראו: Marco Folini (ed.), *Corti italiane del Rinascimento — Arti, cultura e politica, 1395–1530*, Milano 2010.

נוסח ברכת המזון כמנהג בני רומא*

יצחק עקיבא סץ

סדר חיבור ברכות כתב יד ניו-יורק, ביהמ"ל, Mic 8401, העתקת ש"ז שכטר של כתב יד טורינו, מס' LI. A III 2, סוף עמ' 64 עד עמ' 68

[!] וזו היא ברכת מזון כתיקה

בזמן שהן שלשה הוא אומ' נברך שאכלנו משלו, והן עונין אחריו ברוך שאכלנו משלו ובטובו חיינו. ובזמן שהן עשרה הוא אומ' נברך אלקינו שאכלנו משלו. והן עונין ברוך אלקינו שאכלנו משלו ובטובו חיינו. ושנים אין אומ' נברך אלא ברוך וכל אחד יברך לעצמו. ובשלשה אומ' נברך שאכלנו משלו ועונין ברוך שאכלנו משלו ובטובו חיינו: ברוך¹ וברוך שמו הגדול ברוך זיכרו וברוכה מתנתו:

ברוך אתה ה' אלקינו מלך העולם הזן את העולם כולו בטוב בחן בחסד וברחמים הוא נותן לחם לכל בשר כי לעולם חסדו. חסדו עמנו ובטובו הגדול תמיד לא חסר לנו ואל יחסר לנו מזון לעולם ועד בעבור שמו הגדול. כי הוא זן ומפרנס לכל ומתקין מזון לכל בריה אשר ברא. ברוך אתה יי הזן את הכל:

נודה לך יי אלהינו ונשבחך מלכינו ונפארך יוצרינו ונהדרך גואלנו ונהללך מושיענו ונקדישך בוראינו ונמליכך מלך יחיד חי העולמים שהינחלת לאבותינו ארץ חמדה טובה ורחבה. ברית ותורה וחיים ומזון. ועל שהוצאתנו מארץ מצרים ופדיתנו מבית עבדים ועל בריתך שחתמתה בבשרנו ועל תורתך שלימדתנו ועל חוקי רצונך שהודעתנו ועל חיים וחסד ורחמים ומזונות שאתה חונן ומלוה אותנו בכל יום ובכל עת:

על כולם ה' אלקינו אנו מודים לך ומברכים את שם קודשך תמיד אלהי ישענו תתברך בפי כל חי ויתפאר שםך עלינו ועד כאמור ואכלת ושבעת וברכת את ה' אלקיך על הארץ הטובה

* נוסח ברכת המזון לא נכלל במחזור כמנהג רומא, שונצין – קזאל מיורי רמ"ו הנדפס בכרך הנלווה, בדמותו וכצלמו (ולא במחזור בולוניה ש'–ש"א ובשאר המחזורים הקדומים האחרים). אמנם סדר ברכת המזון כמנהג רומא הוא בין הראשונים שראה אור הדפוס, אם לא הראשון (ראו: אוצר A41; פרץ תשבי, 'דפוסי ערש עבריים (אינקונבולים): בולוניה', אוהב ספר 1 (תשמ"ז), עמ' 23–50, מס' 24; אופנברג 36). להשלמת התמונה מובא כאן נוסח ברכת המזון, בשלוש גרסאות: (א) על פי 'סדר חיבור ברכות', כנראה מדרום איטליה, מן המאה הי"ב; (ב) על פי כתב יד פריז Heb. 599, רומא?, שנת כ"ה (1265); (ג) על פי ברכת המזון מתוך מחזור כל השנה כפי מנהג איטאליאני, ליורנו תרט"ז, ח"א, דף צט,ב–קא,ב (בהגדה של פסח), עם חילופי נוסחאות (ראו להלן סעיף ג). [הערת העורך, אמ"פ].
1 בדומה במקצת לנמצא במחזור ויטרי (מהדורת הרב ארי' גולדשמידט, עמ' קלח). ואולי חסרה תיבת 'הוא'.

יצחק עקיבא סץ

אשר נתן לך וזכור לנו ה' אלקינו את ברית אבותינו והנקמנו משונאינו וכישועתך תרום ותוגבה קרנינו והושיענו. כל החיים יודוך סלה. ברוך אתה ה' על הארץ ועל המזון:

בשבת וימים טובים וראש חודש וחנוכה אומ' נחמינו ובחול אומ' רחם ה' אלקינו עלינו ועל כל ישראל עמך ועל ירושלים עירך. ועל ציון משכן כבודך. ועל מלכות בית דוד משיחך. ועל הבית הגדול והקדוש שנקרא שמך עליו ועלינו. רוענו זנינו פרנסינו וכלכלנו. הרויחינו הרווח לנו מהרה מכל צרותינו ואל תצריכינו ה' אלקינו לידי מתנת בשר ודם. שמתנתם מעוטה וחרפתם מרובה אלא לידך המלאה והרחבה והנוראה כי בשם קודשך הגדול והנורא בטחנו. לא נבוש ולא ניכלם לא בעוה"ז ולא לעוה"ב. ואע"פ שאכלנו ושתינו חורבן ביתך לא שכחנו. ואל תשכחינו ה' אלקינו ואל תעזבינו מלכינו ואל תטשינו גואלינו ואל תכלימנו בבקשתינו ואל תתנינו בנפש אויבינו ואל תפר בריתך אתנו ויבוא אליהו הנביא ומשיח בן דוד במהרה בימינו ובנה ירושלים עירך במהרה בימינו ברוך אתה ה' בונה ירושלים אמן:

ובשבת וימים טובים מתחיל בנחמה נחמינו ומסיים בנחמה והעלינו לתוכה ונחמינו בה ושמחנו בבניינה כי אתה הוא בעל הנחמות ובעל הישועות ברוך אתה ה' מנחם עמו בבניין ירושלים אמן. בחיינו במהרה בימינו תבנה ציון ותיכון העבודה בירושלים:²

ב' א' ה' אלקינו מלך העולם הא-ל אבינו מלכינו אדירינו גואלינו יוצרינו קדושינו קדוש יעקב רועינו רועה ישראל המלך החי הטוב והמטיב לכל שבכל יום ויום הוא מטיב עמנו הוא גמלנו והוא עתיד לגואלינו והוא יגמלינו לעד חן וחסד ורווח ורחמים וברכה והצלחה וכל טוב:

[הרווח כאן ממעתיק כתב היד ש"ז שכטר, ובכתב יד היה כסדר]

הרחמן הוא יתברך על כסא כבודו:

הרחמן הוא יתברך על כסא מלכותו:

הרחמן הוא ישתבח בשמים ובארץ:

הרחמן הוא ישתבח לדורי דורים:

הרחמן הוא יתהדר לעלם ולעלמי עולמים:

הרחמן הוא יפרנסינו בכבוד:

הרחמן הוא יהיה לנו עוזר וסומך בכל דרכינו:

הרחמן הוא יצליחינו בכל דרכינו:

הרחמן הוא ישלח ברכה והצלחה בכל מעשה ידינו:

הרחמן הוא יברך משאינו ומתנינו:

² בכתב יד, עמ' 103, בהל' שבת בסוף: 'ומברכין בהמ"ז וכשמסיים על הארץ ועל המזון מתחיל בנחמה ואומ': 'נחמינו ה' אלקינו בציון עירך ושמחינו מלכינו בבניין בית בחירתך ומלכותך ומלכות בית דוד משיחך במהרה תחזירם למקומם ויבוא אליהו ומשיח בן דוד במהרה בימינו. רצה והחליצינו ה' אלקינו במצוותיך ובמצוות יום השביעי הגדול והקדוש הזה כי יום גדול וקדוש הוא מלפניך. נשבות בו וננוח בו כמצוות רצונך ואל תהא צרה ויגון ביום מנוחתינו כי אמר דוד הניח ה' אלקי ישראל לעמו וישכון בירושלם עד לעולם ונאמר שם אצמיח קרן לדוד כולו עד בונה ירושלים וגומר כל ברכת המזון'. לכאורה סותר את דבריו מקודם. ואברהם שכטר לא העתיקו אלא השלים (כנר' מלעיל בעמ' 57) בסוגריים 'כי אתה הוא בעל הנחמות ובעל הישועות ברוך אתה ה' מנחם עמו בבניין ירושלים אמן. בחיינו במהרה בימינו תבנה ציון ותיכון העבודה בירושלים'. וכנראה חשב שיש כאן טעות סופר.